

RİĞAS VELESTİNLİS ve NAMIK KEMAL’de OSMANLILIK DÜŞÜNCEİ*

Ash ÇETE**

ÖZET

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu, Aydınlanma ve Fransız Devrimi etkisiyle, toplulukların ortak bir kimlik altında birleşmesi için harcanan çabalara sahne olmuştur. Bu tür çabalar, hem Türkçe konuşan Müslüman hem de Rumca konuşan Hristiyan aydınlar tarafından verilmiştir. Çok uluslu ve çok kültürlü Osmanlı toplumundan yeni bir Osmanlı kimliği yaratma projesine “Osmanlılık” adı verilir. Bu bağlamda Rigas Velestinlis, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki topluluklar arasında bir “birlik” sağlama hayali kurmuş ilk Osmanlı aydını kabul edilebilir. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. yüzyılda başladığı kabul edilen batılılaşma/çağdaşlaşma hareketi ve bu hareketin her iki topluluktaki aydınlar arasındaki etkileri kısaca özetlendikten sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun iki aydınının – Rigas Velestinlis ve Namık Kemal – bir “Osmanlı vatandaşı” yaratma çabalarına değinilecek, aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rigas Velestinlis/Feraios, Namık Kemal, Osmanlılık, Aydınlanma, Fransız Devrimi

OTTOMANISM in RİĞAS VELESTİNLİS and NAMIK KEMAL

ABSTRACT

In the late Ottoman Empire is being observed, with the influence of the Enlightenment and French Revolution, the efforts which were promoting “unity” of communities (millets) under a common Ottoman identity. Both of the Turkish-speaking Muslims and Greek-speaking Christians communities of the Ottoman Empire spent efforts on creating of a common identity. “Ottomanism” is a project of creating a new identity of multilingual and multicultural communities of the Ottoman Empire. In this context, it is considered that Rigas Velestinlis is the first Ottoman intellectual who was dreaming a “unity” of communities in the Ottoman Empire. This essay will first summarize the westernization/modernization of the Ottoman Empire, which is considered to have started in the 18th century, and its influences in both communities, and will then go on to argue the efforts on creating of a “Ottoman citizen” of two intellectuals – Rigas Velestinlis and Namık Kemal – Finally, it will be focused on similarities and differences between two intellectuals.

Keywords: Rigas Velestinlis/Feraios, Namık Kemal, Ottomanism, Enlightenment, French Revolution

* Bu makale, makale yazarının hazırlamakta olduğu doktora tezinden üretilmiştir.

**Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Çağdaş Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, asli.cete@istanbul.edu.tr.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'ya olan ilginin 18. yüzyılda başladığı kabul edilir (Berkes, 2014: 39). Bu bağlamda Osmanlı entelektüel yaşamında 1750'den itibaren gitgide artan bir Avrupa, özellikle Fransız, etkisi söz konusudur. Fransa, Doğu Akdeniz, Mısır ve Ege'yi kontrolü altında tutabilmek amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise hem çağdaşlaşma programı çerçevesinde hem de Rusya'dan gelebilecek bir tehdide karşı önlem olabileceği düşüncesi ile Fransa'nın bu desteğini kabul etmiştir.

Sultan III. Selim'in *Nizam-ı Cedit* adı ile uygulamaya koyduğu program ile başlayan ve 19. yüzyıla dek süren tüm çağdaşlaşma girişimleri askeri ve denizcilik alanları ile sınırlı kalmıştır. Bu reformların temel amacının “büyük, çağdaş ve Avrupai bir ordu yaratmak” olduğu söylenir (Zürcher, 2004: 79, 86). Askeri ve denizcilik alanlarında yeni tekniklerin öğretilmesi amacıyla Avrupa'dan, özellikle Fransa'dan, uzmanlar getirilmiştir.

Hollandalı tarihçi Erik Zürcher, Fransız eğitimcilerin, öğrencilerine Fransızca öğrettiklerini ve öğretmenlerle öğrencileri arasında Avrupa'da doğan yeni düşünceler hakkında ateşli tartışmaların yaşandığını belirtir (Zürcher, 2004: 68). Sosyolog Niyazi Berkes (2014) ise sultan II. Mahmut'un, ulemanın klasik Osmanlı geleneğindeki yerini değiştirerek onu bir Rum, Ermeni ya da Yahudi milletinde olduğu gibi İslam milletinin lideri konumuna indirgediğini ve böylelikle din-devlet bileşenindeki ilk çatlağı oluşturduğunu iddia eder (174-175).

18. yüzyıl Aydınlanma düşüncesinin ilk yankılarının duyulduğu Tıbbiye'de (1827) yabancı ve yerli öğretmenler eğitim vermiştir. Eğitim dilinin 1866 yılına dek Fransızca olduğu bu okulda Baron d'Holbach ve Diderot gibi Avrupa Aydınlanması'nın önde gelen isimlerinin eserleri elden ele dolaşmıştır (Berkes, 2014: 232).

Aydınlanma ve Fransız Devrimi, İmparatorluğun gayrimüslim topluluklarında uluslaşma hareketlerine neden olmuştur. Bu toplulukların ulus-devlet kurma çabaları “Osmanlı siyasal hayatında siyasal planda dinsel tepkiye yönelişte rol oynamıştır. Aynı koşulların Müslüman Osmanlılar üzerindeki etkisi Türk ya da Arap ulusçuluğu yerine *İslamlık eğiliminin güçlenmesi şeklinde kendini göstermiştir*”¹ (Berkes, 2014: 155). Bunun sebebinin Osmanlı yönetici sınıfının kendine ve Batı'ya bakışı olduğu düşünülebilir. “Osmanlılar, kendi tarihlerini sadece “ehl-i islam”ın tarihi olarak görmüşlerdir” (Timur, 2010: 18-19). Öte yandan İmparatorluğun Türkçe konuşan Müslüman nüfusunun da “ulus toplumu olarak

¹ Vurgu yazara aittir.

örgütlenmesini sağlayacak tek temelin Osmanlı devletinin bu Müslümanların devleti olduğu *sanısı*² uluslaşma hareketlerini ateşleyen bir ulusal kimlik bilincinin oluşmasının önünde ciddi bir engel oluşturmuştur (Berkes, 2014: 229).

19. yüzyıl boyunca Osmanlı aydınlarını meşgul eden temel soru, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurtulacağı idi. Üretilen bütün fikirler, bu soruya bir yanıt niteliği taşımışlardır. Bundan dolayı 18. yüzyıldan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu döneme dek tüm çağdaşlaşma girişimleri bu açıdan değerlendirilmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda çağdaşlaşma hareketinin, 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Meydanı'nda geniş bir topluluk önünde okunan *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ile başladığı kabul edilir. Reşit Paşa tarafından hazırlanan bu ferman, sultan Abdülmecit adına yayımlanmıştır. “Tanzimat Devri” olarak adlandırılan bu dönemde eğitim, vergi, hukuk ve yönetim gibi alanlarda bir dizi reform gerçekleştirilmiştir. *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nun getirdiği dört temel yenilik şu şekilde özetlenebilir: 1) imparatorluğun tüm tebaasının can, mal ve haysiyet güvenliğinin sağlanması, 2) adil bir vergilendirme sisteminin getirilmesi, 3) ordunun düzenlenmesi ve 4) imparatorluğun tüm tebaasının, inancına bakılmaksızın, kanun önünde eşitliğinin sağlanması (Zürcher, 2004: 99). Bu dört temel yaklaşımdan da anlaşılacağı üzere Tanzimat döneminde amaçlanan, imparatorluğun tüm farklı unsurlarını birleştirecek bir Osmanlı kimliği yaratmaktır. İşte bu Osmanlı kültürel mozağinden bir “Osmanlı vatandaşı yaratma projesi”ne “Osmanlılık” adı verilir.³ “Din ve mezheb [sic] farkı gözetmeksizin, imparatorlukta yaşayan bütün halkların tek bir milletten oluştuğu” görüşünü savunan Osmanlılık, Balkan Savaşları' (1912-13) na dek geçerliliğini korumuştur (Akyüz, 1995: 28-29).

Zürcher' (2004) e göre bu dönemde yönetim ve hukuk alanında gerçekleştirilen reformlar, dış baskıların ve imparatorluğun kurtulabilmesi için Batı'yı model alan reformların yapılmasının gerekliliğine olan inancın bir sonucu (105-106). Bu çerçevede 1851 yılında, *Fransız Bilimler Akademisi*'ni örnek alan, *Encümen-i Daniş* adında bilimsel bir kurul, 1861 yılında ise *Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye* adında bir akademi kurulmuş ve bu akademiye bağlı, *Mecmua-i Fünûn* adında bilimsel bir derginin yayımına başlanmıştır. Kırım Savaşı (1853-1856) sonunda imzalanan Paris Anlaşması (1856) ile Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Topluluğu'na resmen katılmıştır. Aynı yıl *İslâhat Hatt-ı Hümayunu* adında başka bir reform belgesi yayımlanmıştır. Bu yeni belge *Gülhane Hatt-ı Hümayunu*'nda belirtilen tüm

² Vurgular yazara aittir.

³ Osmanlılık ideolojisinin, 1856 yılında Girit'te yaşanan isyan sonrasında adaya vali olarak atanan Âli Paşa tarafından nasıl uygulandığını anlatan bir çalışma için bkz. Pınar, H. (2008, Aralık). Diploması ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18: 1-22.

yenilikleri tekrarlamakla birlikte onları daha da genişletmiştir. Bu nedenle kendi toplulukları üzerindeki hâkimiyetlerini sınırladıkları gerekçesiyle hem Müslüman hem de Gayrimüslim kesimden tepki almıştır (Mardin, 2013: 87; Berkes, 2014: 217).

Tanzimat reformları geniş kitleler tarafından destek almamış, bir grup saray bürokrati tarafından gerçekleştirilen bir girişim olarak kalmıştır. Bu nedenle bu bürokratlar zaman zaman “Babîâlî diktatörleri” şeklinde de adlandırılmışlardır (Ortaylı, 1995: 117). 1865 yılında altı genç tarafından Belgrat Ormanı’na yapılan bir gezide “Babîâlî diktatörleri”ne, özellikle Âli ve Fuat Paşalara, karşı bir hareket başlatma kararı alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk “siyasal yönelimli aydın örgütlenmesi” olarak kabul edilen bu hareket, Paris ve Londra’da faaliyet göstermiştir (Genç, 2007: 138). Yeni Osmanlıların Tanzimat reformlarına yönelttiği eleştiriler şu şekilde özetlenebilir: a) Babîâlî’nin mali uygulamaları sonucu Osmanlı İmparatorluğu felakete sürüklenmiştir, b) Tanzimat, Batı’yı kültürel anlamda taklitten ibarettir ve bu taklit, Müslümanları ve İslam geleneğini ciddi anlamda sarsmıştır, c) Tanzimat reformları İslam hukukuna, yani Şeriat’a uygun biçimde uygulanmamıştır (Mardin, 2013: 87). Hareketin amacı “despotik yönetim”i görevden uzaklaştırmak ve sultanın yetkilerini bir anayasa ile sınırlandırmaktır (Georgeon, 1996: 14).

19. yüzyılda İslam’ın ideolojik bir boyut kazandığı söylenir (Mardin, 2013: 88). Türköne’ (1994)ye göre din, Müslüman topluluğun içine işlemiş bir olgu olduğu için Yeni Osmanlı hareketi tarafından, bu toplulukla bir tür iletişim kurma aracı olarak kullanılmıştır (78). Mardin (2013) ise bu hareketin, Osmanlı İmparatorluğu’nun Müslüman ögesinin kitlesel olarak harekete geçirilmesi gibi bir amaç taşıdığını belirtir (88). Grup içinde farklı görüşler söz konusu olsa da Aydınlanma’nın “ilerleme (progress)” düşüncesi konusunda bir fikir birliğinin sağlandığı söylenebilir. Ancak Yeni Osmanlılar, 18. yüzyıl Aydınlanmasının “ilerleme” düşüncesinden ne anlıyorlardı? Onlara göre “ilerleme”, üretimle ilgili bir süreçti: Tüm üretim ilişkilerinde Batı’ya üstün gelmek ve hatta onu geçmek (Mardin, 2013: 89).

18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetici sınıfı ve Türkçe konuşan Müslüman aydın çevrede yukarıda kısaca değindiğimiz bu olaylar olup biterken, Batı’dan esen aynı rüzgâr, imparatorluğun Rum topluluğunu da etkisi altına alacaktır. Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun Yunanca konuşan Hristiyan-Ortodoks topluluğu için “Rum”,⁴Avrupa’nın ve Rigas Velestinlis’in bu topluluğa bakışı söz konusu olduğunda ise “Hellen” sözcükleri kullanılacaktır. Batı’dan esen bu rüzgârın

⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda “Rum” sözcüğü, konuştuğu dile bakılmaksızın, Patrikhane’ye bağlı tüm Ortodokslar için kullanılırdı. Bu bağlamda Romence ya da Bulgarca konuşan bir Ortodoks da “Rum” sayılırdı.

ilk önce imparatorluğun Gayrimüslim unsurunu etkilemesinin nedeni olarak burjuva sınıfının bu unsur tarafından oluşturulması, çok az sayıda Türk tüccarın olması ve genel olarak ticaretin Türkler tarafından “pek çekici sayılmaması” gösterilir (Millas, 1999: 117).

18. yüzyılda ticaret, Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney ve Güneydoğu bölgelerinden Rum nüfusun yoğunlukta olduğu Anadolu ve Balkanlar’a kaymıştır. Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile Rusya’nın imparatorlukta Ortodoks nüfusun koruyuculuğunu üstlenmesine ve Rum ticaret filosunun Rus bandırası ile Karadeniz, Akdeniz ve Boğazlarda serbest dolaşımına izin verilmiştir. Bu sayede gelişen ticaret ile Rumlar arasında üretim artmış, bunun sonucunda da ticari ortaklıklar kurulmuştur (Svoronos, 1999: 51-53).

Tüccarlar ve denizciler sayesinde Aydınlanma düşüncesinin önemli eserleri İmparatorluk sınırları içine girmiş ve Rum topluluk arasında yayılma olanağı bulmuştur. Bununla birlikte Aydınlanma’nın en önemli taşıyıcılarının Fenerliler (Fanariotes) olduğu söylenir (Dimaras, 2009: 9). 17. yüzyılda Haliç’in Fener semtine yerleşen Patrikhane’nin çevresinde yabancı dil bilen, eğitilmiş Ortodoks Hristiyanlar toplanmıştı. “Fenerliler” adıyla bilinen bu topluluk 18. yüzyılda Osmanlı politik ve kültürel yaşamında nüfuz kazanmışlardı. 1709/10-1821 yılları arası Tuna Beylikleri’ne voyvoda olarak atanan Fenerli Beyler burada Yaş Akademisi gibi okullar kurup matbaa ve kitap basımına katkı sağlamışlardır. Doğa bilimleri, özellikle de tıp alanında çalışmaları olan Fenerli aristokratların, bu özellikleri ve Osmanlıcanın yanı sıra yabancı dil bilgileri sayesinde hem Patrikhane’de hem de Osmanlı yönetici sınıfında etkin bir rol oynadıkları söylenir. (Svoronos, 1999: 55).

Avrupa’da Rönesans ile başlayan Antik Hellen ve Roma kültürlerine duyulan patolojik hayranlığın sonucu olarak Montesquieu ve Voltaire gibi kimi Aydınlanma düşünürleri, Antik Hellen uygarlığının devamı olduklarını düşündükleri Rumlara⁵ karşı bir yakınlık duyuyorlardı. Buna karşın Osmanlı İmparatorluğu, hayranlık duyulan bu uygarlığı zapt eden güç olarak kötüleniyor, Aydınlığa karşı Karanlık atfediliyordu. Kimi Aydınlanma düşünürleri, I. Petro ve II. Ekaterini yönetimi altında çağdaşlaşan Rusya’ya karşı olumlu bir tavır sergiliyordu (Berkes, 2014: 84). Rusya çaricesi II. Ekaterini bir yandan yeni düşüncelere önem verip Voltaire’i sarayında ağırırken, diğer yandan Osmanlı İmparatorluğu üzerinde yayılmacı politikasını gerçekleştirmek için kendisine yardım edeceklerine inandığı Rum aydınları kendi yanına çekmeye çalışıyordu.

⁵ Yunan resmi tarih yazımına göre, Antik Yunanlılardan günümüz Yunanlılarına uzanan tarihi bir süreklilik söz konusudur. Antik Yunanlı ile günümüz Yunanlısını birbirine bağlayan tek halka, kullandıkları alfabe ve dilde bugün bile varlığını sürdüren bazı deyişlerdir.

Yunanca konuşan Ortodoks halk arasında İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasından (1453) beri Kuzeyden gelecek "Ksanthos Genos (Sarı Irk)"ın kendilerini Osmanlı boyunduruğundan kurtaracağına dair güçlü bir inanç söz konusuydu. Tarihçi Giannis Kordatos (1974) bu durumu şu şekilde açıklar:

[Rus çarı] *Petro'nun yayılmacı politikası ve İstanbul ile Çanakkale'yi ele geçirme planları reayada Türk boyunduruğundan kurtulacaklarına dair ümitler doğurdu. Bir keşiş, Rus dış politikasının ajanı, tarafından kaleme alınan Agathangelos'un bildirisi*⁶ (1751), *din maskesi altında Rus emperyalizminin propagandasını yapıyordu. Böylelikle 'Sarı Irk' (=Ruslar) reyanın gözünde Tanrı'nın isteği ile köle Hristiyanların kurtarıcısı olarak sunuluyordu.*⁷ (23-24).

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Rusya'nın zaferi ile sonuçlanması, "Fransa'da büyük etki yaratmıştı. Osmanlı devletinin çökmeye mahkûm olduğu sanısı, artık genel bir kanı haline gelmişti; şimdi buna iki yeni fikir daha katıldı": Türklerin Avrupa'dan atılması ve çöken Osmanlı İmparatorluğu yerine bir "Hellen İmparatorluğu" kurulması (Berkes, 2014: 84). 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da genel olarak İslam karşıtı bir hava söz konusuydu. "Doğu, Doğu olarak, Batı, Batı olarak kalacak; asla birleşmeyeceklerdir" sloganı İslam karşıtı yazarlar arasında sık sık dillendirilmekteydi. Bu yazarlardan en ünlüsü, belki de Namık Kemal'i en çok kızdıranı, Ernest Renan'dır. Renan 1883 yılında verdiği bir konferansta İslam'ın da, tıpkı Hristiyanlık gibi, bilim ve felsefenin önünde bir engel oluşturduğunu iddia etmiştir.

Renan'a göre İslam'da bulunan din-devlet bileşimi Doğu'nun Müslüman halklarının ilerlemesini engellemekteydi. Bu görüş, Hindistan, Mısır, Rusya ve Osmanlı Müslümanları arasında tepkiye yol açmıştır. Bunun sonucunda "bütün bilim ve fenlerin aslında Arapların [İslam'ın] yarattığı olduğu tezini" savunan bir "reddiyeci" (ya da savunmacı) edebiyat (apologétique) başlatılmıştır. Namık Kemal'in *Renan Reddiyesi*, bu çerçevede yazılan metinler içinde en "hiddetlisi" olarak kabul edilir. Kemal bu metinde ilerlemenin önündeki tek engelin Tanzimat'ın kötü uygulamaları olduğunu savunur (Berkes, 2014: 353-354).

⁶ Agathangelos adında bir keşişin 1279 yılında yaptığına inanılan kehanet. Bu kehanete göre Türkler, Hellas'tan ve Avrupa'dan atılacak, İstanbul yeniden Rumlara verilecektir. Günümüzde Yunanistan'da buna benzer kehanetlere tutucu çevrelerde hala inanılmaktadır. Bunlardan en ünlüsü 1924-1994 yılları arasında yaşamış Kapadokyalı keşiş aziz Paisios'un kehanetidir.

⁷ Çeviri tarafımızca yapılmıştır.

RİGAS VELESTİNLİS (1757-1798)

1757 yılında Teselya'nın Velestino adlı kasabasında doğan Rigas Velestinlis (ya da Velestinli Rigas),⁸ ilk eğitimini burada aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve Fenerli aristokratların ortamına katılma fırsatı yakalamıştır.⁹ 1785 yılı civarı Eflak'a giderek Nikolas Brankovano ve Nikolas Mavrogenis adında iki Fenerli beyin yanında yazman olarak çalışmış ve pek çok yabancı dil öğrenmiştir.¹⁰ Öğrendiği yabancı diller sayesinde Eflak beyliği başkomutanı Christodoulos Kirlianos'un tercümanı ve yazmanı olarak 1790 yılında Viyana'ya gitmiştir.

Rigas, Viyana yıllarında ilk eserlerini yayımlamaya başlamıştır. 1790'da Restif de la Bretonne'un *Les Contemporaines* adlı yapıtından altı hikayenin çevirisini, *Scholeion ton Ntelikaton (Duyarlı Aşıklar Okulu)* başlığı ile yayımlamıştır. Aynı yıl *Fransız Ansiklopedisi*'nin etkilerinin görüldüğü *Fisikis Apanthisma (Fizik Derlemesi)* adıyla bir derleme yayımlayan Rigas, bu eseriyle toplumda yaygın olan batıl inançların karşısına pozitif bilimi koyarak halkı eğitmeyi amaçlamıştır. 1796-1797 yılları arasında *Charta (Haritalar)* adıyla bilinen, bugünkü Yunanistan sınırlarıyla Balkanlar'ın büyük bir kısmını kapsayan üç harita yayımlamıştır: *Charta tis Ellados (Hellas Haritası)*, *Geniki Charta tis Moldobias (Boğdan Genel Haritası)* ve *Nea Charta tis Blachias (Eflak'ın Yeni Haritası)*. Millas (1999), bu haritalar içinde en önemlisinin *Hellas Haritası* olduğunu, kapladığı alanın Tuna boylarından Girit'e ve Adriyatik Denizi'nden Anadolu'nun ortalarına yaklaştığını ve bunun genel olarak Antik Yunan'ın yüceliğini anımsatan bir çalışma olduğunu belirtir (93). Aynı dönemde Abbé Barthélemy'in *Voyage du jeune Anarcharsis en Grèce* adlı eserini *Neos Anacharsis (Yeni Anacharsis)* adıyla Yunancaya çevirmiştir. Rigas, Antik Hellen kültürüne ve düşüncesine dair bilgi veren bu tür eserlerin çevirisi ile bu döneme ait bilgiyi ve Batı'nın "demokratik vatandaş" kavramını Yunanca konuşan topluluğa aktarmayı amaçlıyordu. Rigas'ın Viyana'daki bu "yayın faaliyeti" onun politik niyetinin bir ön hazırlığı şeklinde değerlendirilmektedir (Kitromilidis, 2009: 43).

1797 sonbaharında Rigas, en önemli eserini, *Nea politiki tis dioikisis ton katoikon tis Roumelis, tis Mikras Asias, ton Mesogeion Nison kai tis Vlachobogdaniyas (Rumeli, Küçük Asya, Akdeniz Adaları ve Eflak-Boğdan'da Oturanların Yönetimi Üzerine Yeni Bir Politika)* yayımlamıştır. *İnsan*

⁸ Rigas'ın imzasını "Velestinli Rigas", kimi zaman da "Tesalyalı Velestinli Rigas" şeklinde attığı söylenir. Yunanistan'ın ulus-devlet olarak kuruluşundan sonra (1830) Rigas Velestinlis yerine, Velestino'nun antik adı olan Feraios kullanılmaya başlanmıştır. Kitromilidis (2009), s. 13-14.

⁹ Rigas'ın yaşamı ile ilgili bilgiler için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Kitromilidis (1998); Kitromilidis (2009); Kordatos (1974); Vranousis (1996); Millas (1999).

¹⁰ Osmanlıca, İtalyanca, Fransızca ve Almanca bildiği söylenir. Millas (1999), s. 89.

Hakları Bildirgesi'nin ve Hellen Cumhuriyeti'nin Anayasası'nı içeren bu bildiri kısaca *Anayasa* olarak anılır. Rigas'ın *Anayasa'sı* 1793 Fransız *Anayasa'sını* örnek alarak hazırlanmış olsa da onun basit bir çevirisinden ibaret olmayıp Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu ve çok kültürlü yapısına uygun bir hale getirilmiştir. Rigas Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm tebaasının – din, dil ve etnik ayırım gözetilmeksizin – eşit bir şekilde bir arada yaşayabileceği bir devlet hayal ediyordu. Hayal ettiği bu devlette Hellen ögesinin baskın olmasını arzuluyor, devletin resmi dili olarak ise Helleneyi öneriyordu. Kitromilidis (2009), Rigas'ın “Hellen Cumhuriyeti” ile Aydınlanma “ruhu”nu ve Aydınlanma “ilkeleri”ni kastettiğini, hiçbir suretle Rum ögesinin İmparatorluğun diğer toplulukları karşısında daha ağırlıklı bir konum almasını dile getirmediğini belirtir (61). Aynı şekilde Millas (1999) da şu saptamada bulunur:

Rēgas'ta din ve dil birliğine dayalı “üniter” devlet kavramını da görmüyoruz. Devletin içinde farklı diller konuşan toplulukların bulunması doğal karşılanmaktadır. Yunan dilinin “egemenliğinin”, ulusal devletlerde olduğu gibi, egemen ulusun dili olarak doğal bir uygulama değil, “kolay anlaşılabilir” bir dil olarak sunulması ve bu türde savunulma gereğinin duyulması bile Rēgas'ın ulusçuluk alanında henüz emekleme aşamasında olduğunu gösteren ek bir belirtidir (120).

Clogg (1982) ve Kitsikis (1988) gibi kimi tarihçiler ise Rumcanın bahsi geçen dönemde “Balkan ticaret burjuvazisi” tarafından kullanılan ortak dil olmasına dikkat çekerler.

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu devrim sonrası Fransa'sına karşı olumlu bir tavır sergiliyordu. Ancak Napolyon ordularının Yedi Adalar'a (1790), ardından Mısır'a (1798) girmesiyle Fransa'ya karşı daha şüpheci bir tavır takınmaya başladı. Bu şartlar altında 1797 yılı Aralık ayında Trieste'ye gitmek üzere yola çıkan Rigas ve arkadaşları, bir hemşerilerinin ihbarı üzerine Avusturya polisi tarafından yakalanarak Viyana'da aylarca sorgulandıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edilmişler ve 1798 yılı Haziran ayında Belgrat'ta öldürülmüşlerdir (Kızılyürek (2011): 32; Kitromilidis, 2009: 45; Millas (1999): 110).

Rigas, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dilli ve çok kültürlü toplumsal yapısını göz ardı etmeksizin ortak bir kimlik önerisinde bulunmuştur. Bu bağlamda “Hellen” diye tanımladığı insanlar aslında çok daha geniş bir kitleyi kapsayan bir anlam taşır:

Rumeli, Küçük Asya, Akdeniz Adaları, Eflak-Boğdan'da yaşayan halk, Helenler'in [Antik Yunanlılar'ın] torunları (...) hepimize sesleniyorum, Hristiyanlar ve Türkler, hiçbir din ayrımı olmaksızın (çünkü hepimiz Tanrı'nın yarattıkları, Yaradan'ın çocuklarıyız). Düşünüyoruz ki adına Sultan denilen tiran, kirlî arzularına teslim olmuş, etrafı harem ağaları ve

*saraya kök salmış, kan içici saraylılarla çevrilmiş, insanlığı unutmuş ve hiç umursamaz hale gelmiş, kalbi masumiyete karşı katılmış bir durumdadır. Dahası, cihanın dört bir yanından bilgiler tarafından göklere çıkarılan dünyanın en güzel krallığı, öyle bir mide bulandırıcı anarşi içine düşmüştür ki artık hangi sınıftan ve hangi dinden olursa olsun hiç kimse ne canından ne haysiyetinden ne de malından emindir.*¹¹

Yukarıda sunulan alıntıdan da anlaşılacağı üzere Rigas, dönemin uluslararası konjonktürüne uygun olarak – demokrasi ile monarşinin savaşı- Osmanlı sultanını İmparatorluğun tüm tebaasının düşmanı bir “tiran” olarak algılar. “Dünyanın en güzel krallığı” olarak nitelediği Osmanlı İmparatorluğu’nun “anarşi” içine düştüğünü, bu durumdan Hristiyan, Müslüman demeden hep birlikte kurtulmaları gerektiğini vurgular. İngiliz arkeolog ve Doğu bilimci Hasluck (1929), Rigas’ın Bektaşilerle bir bağlantısının olabileceğini ve hatta kendisinin bile bir Bektaşi olabileceğini öne sürer. Araştırmacıya göre Osmanlı İmparatorluğu’na karşı isyan bayrağını çekmiş bir Bektaşi olan Pazvantoğlu Osman ve Bektaşilerin desteklediği Tepedelenli Ali Paşa ile temas halindeydi. Hasluck bu iddiasını şu örneğe dayandırır: Rigas’ın yazmanlığını yaptığı Nikolaos Mavrogenis, Pazvantoğlu isyanını bastırmak üzere saray tarafından görevlendirilmişti. Rigas ise “bir Bektaşi zor durumda olan bir başka Bektaşi’ye yardım etmek zorundadır” kuralına uygun olarak Pazvantoğlu’na kaçması için yardım etmişti. Bundan başka, Rigas’ın metinlerinde sıkça görülen tüm insanlığın kardeşliği ve tüm varlıkların tek ve aynı Tanrı tarafından yaratıldığı düşüncesinin Bektaşi dünya görüşünü yansıtan önemli örnekler olduğunu iddia eder (594-595).

Rigas şiirleri ile “özgürlük”, “eşitlik” ve “kardeşlik” fikirlerini topluma aşılama çabıştır. *Anayasa*’nın sonunda yer alan “Marş (Thourios)” şiirinde Rigas, tiranın, her ne inançtan olursa olsun, imparatorlukta bütün insanlara eziyet ettiğini dile getirir. Tüm ezilenler birleşip tirana başkaldırmalıdır:

*Atalarımız nasıl aslanlar gibi saldırıyorlardı
Özgürlük adına ateşe atlıyorlardı.
Biz de öyle, kardeşlerim, kapalım bir hışım
silahlarımızı.
Çıkalım bu acı veren kölelikten!*

¹¹ Rigas’ın *Rumeli, Küçük Asya, Akdeniz Adaları ve Eflak-Boğdan’da Oturanların Yönetimi Üzerine Yeni Bir Politika* adlı eserinde dile getirdiği bu sözleri için, Kitromilidis’ (2009) in ekler kısmından yararlanılmıştır. Alıntının Türkçeye çevirisi tarafımızca yapılmıştır.

*Boğazlayalım kurtları, şu köleliğe hizmet edip
hem Hristiyanlara hem Türklere zorbalık
edenleri.¹²*

Her ne kadar birkaç yerde İstavrozun adı geçse de Rigas, Tanrı adına değil, “ ‘Dünya’nın Kralı’ adına yemin etmekte ve ettirmekte” ve “özgürlük adına kılıç kuşanmaktadır” (Millas, 1999: 99):

*İnancında herkes özgürce yaşasın,
Ortak koşalım savaşın şanına
Bulgar ve Arnavut, Ermeni ve Rum,
Arapla beyaz, ortak bir güç
Özgürlük adına kılıç kuşanalım.¹³*

NAMIK KEMAL (1840-1888)

1840 yılında Tekirdağ’da dünyaya gelen Namık Kemal, ilk eğitimini Tanzimat döneminde açılmış olan Batı tarzı okullarda almıştır.¹⁴ Annesinin ölümünden sonra dedesi Abdüllatif Paşa’nın yanında yaşamış, aldığı özel derslerin de yardımıyla kendi kendini yetiştirmiştir. 1863 yılında *Babîâlî Tercüme Odası*’na girmiş ve dönemin aydın çevresi ile tanışmıştır. Dönemin diğer bir önemli aydını İbrahim Şinasi ile de tanışıklığının aynı zamana denk geldiği söylenir (Tanpınar, 1942: 257). Altı tiyatro oyunu, iki roman ve çok sayıda şiir ve makale kaleme alan Kemal, Şinasi’nin *Tasvir-i Efkar*¹⁵ adlı gazetesinde de çalışmış ve Şinasi’nin 1865 yılında aniden Paris’e gitmesi üzerine gazeteyi üzerine almıştır (Zürcher, 2004: 118). Aynı yıl *Yeni Osmanlılar* hareketine katılmıştır. 1867 yılında Paris’e, oradan da Londra’ya gidip hareketin diğer bir önemli ismi Ziya Paşa ile birlikte *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* adına *Hürriyet* adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır (Enginün, 2013: 56). 1870’de İstanbul’a dönerek *İbret*’i çıkarmış ve hükümete karşı muhalefetini sürdürmüştür.

Namık Kemal Batı rüzgarı karşısında çelişkili bir tavır sergiler. Bir yandan bilim ve teknik gibi Batı’ya ait temel değerlerin imparatorluğa aktarılmasını isterken, diğer yandan İslam kültürünün ve Osmanlı’ya has geleneğin korunması gerektiğini savunur: “Temeddün için Çinlilerden sülük

¹² “Marş” şiiri için Kitromilidis’ (2009) in ekler kısmından yararlanılmıştır. Alıntının Türkçeye çevirisi tarafımızca yapılmıştır.

¹³ Çeviri Herkül Millas’a aittir.

¹⁴ Namık Kemal’in yaşamı ile ilgili bilgiler şu kaynaktan alınmıştır: Tanpınar, A. H. (1942). *Ondokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

¹⁵ 18. Yüzyıl düşünürlerinden tercümelere yer verilen gazetede “mutlakiyetçi eğilimler” ve hükümetin Avrupa’ya kayıtsız şartsız teslimiyeti eleştiriliyordu. Zürcher (2004).

kebabı ekl etmeyi almaya muhtaç olmadığımız gibi, Avrupalıların dansına, usul-i münahekatına taklit etmeye de hiç mecbur değiliz”.¹⁶ Bundan dolayı onun, Batı'nın liberal değerlerini İslam argümanları ile desteklediği öne sürülür (Berkes, 2014: 292; Lewis, 2013: 196-197; Zürcher, 2004: 118). Buna göre, hayran olunan Batı'nın en iyi yanları İslam dininde zaten bulunmaktaydı. Batı'nın biliminin ve teknolojisinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktarılmasıyla Müslümanlar eski güzel günlerine yeniden dönebileceklerdi (Lewis, 2013: 196). Batı'nın tekniğinin İslam hukuku ile birleşmesi sonucu ise Osmanlı İmparatorluğu ilerleyecek ve Asya ile Afrika'yı aydınlatacaktı. Böylelikle “Batı muvazenesi”ne karşı “Doğu muvazenesi” oluşturacaklardı (Birand, 1955: 39-40).

Namık Kemal'e göre, batı modelinin İslam hukukuna uyarlandığı, 1839 ve 1856 bildirimlerini de kapsayan yeni bir metin yazılmalıydı. Buna göre, III. Napolyon'un 1852 Fransız modeli örnek alınarak üç meclis kurulmalıydı: Devlet Şurası, Ümmet Şurası ve Ayan Meclisi. Berkes' (2014) e göre, bu taslakta sultanın konumu belirlenmemişti: “Bu şemada padişahın yerinin ne olacağına boş bırakılması ilginçtir. Böyle bir yasama-yürütme, kanunları uygulama mekanizmasıyla hem Osmanlı egemenliği, hem halkların iradesi, hem de Müslümanların hakları korunmuş olacaktı. Namık Kemal, daha sonraki tartışmalarda, bunları İslam milliyetçiliği, Osmanlılık birliği, ‘millet-i hakime’nin egemenliği üçlüsü olarak savunmuştur.” (295). Mardin (2013b), Namık Kemal'in “halk”a yönelimini şu şekilde değerlendirir:

(...) Kemal'in tanıdığı şairler arasında, muhtemelen kendisine, birçok Türk'ün dinin daha incelmış yönü addettiği tasavvuf veya İslam mistisizmi ile iç içe geçmiş bir üniversalizm ve yarı-panteizm anlayışını veren mistikler de vardı. Bu tür eğilimler, herhalde “Bektaşî bir aile” denilen kendi ailesinde de mevcuttu. Diğer taraftan Bektaşî tarikatı dervişlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun entelektüel hayatına yaptıkları katkılar ve “sıradan insanlar”ın dertlerini benimsemiş oldukları çok iyi bilinmektedir. Bu yüzden Namık Kemal'in, çoğunlukla yanlış olarak, bir değer olarak genel oya inanç olarak yorumlanan, “halk”a karşı duyduğu ilginin kaynak açısından dini ve belki mistik temelleri vardı. Daha sonra, Namık Kemal Avrupa liberalizmi ile tanıştığında, Avrupa'da sürekli güçlenmekte olan halkın siyasi süreç içinde yer alması fikri, zihninde hazır bir kabul gördü (320-321).

Enginün (2013) ise Kemal'in “Gülnihal” adlı tiyatro eserini örnek göstererek halka zulmeden “Kaplan Paşa'ya ayaklanırken bile halkın sevgilisi olan Muhtar Bey'in inanılmaz derecede iktidar hırsından yoksun

¹⁶ Namık Kemal'in 1873 yılında *İbret*'te yayımlanan “Medeniyet” başlıklı yazısında dile getirdiği bu sözler için bkz. Enginün (2013), s. 60.

olmasının, yazarın halkın gücünü ve iradesini hakim kılmak amacına bağlı” olduğunu iddia eder (672).

Kemal doğal haklar, halk egemenliği gibi kavramlara Londra’da yazdığı *Usul-i Meşveret Hakkında Mektuplar* adlı yazısında değinir. Buna göre doğal hak, Tanrı’nın insana bir “bağışı”dır. Tanrı’dan gelen doğal özgürlükle doğan insan hiçbir zaman başka bir kişinin hakimiyetine boyun eğmez (Birand, 1955: 28). J. J. Rousseau’nun “Toplumsal Sözleşme” kavramından da etkilenen Kemal, sultana boyun eğmeyi reddederek şöyle der: “Ben hür doğmuş iken niçin utekadan olduğumu tasdik edeyim. Niçin beni esir eden hareketlerin meşruiyetini kabul ile avdetine zımnen cevab gösteriyim?” (Birand, 1955: 27-28). “Eşitlik”ten tüm insanların Tanrı karşısındaki eşitliğini, “ilerleme”den ise Osmanlı İmparatorluğu’nun bilim ve teknikte Batı’yı yakalamasını anlar (Mardin, 2013b: 353-354).

Kemal’e göre “Osmanlı” kelimesi, imparatorluğun tüm farklı unsurlarını kapsayan bir üst kimliğe işaret ediyordu. Bir “Osmanlı vatandaşı”nın oluşturulabilmesi için imparatorluğun – Müslüman ve Gayrimüslim – tüm tebaasının haklarının güvence altına alınması ve eğitimde eşitliğin sağlanması gerekti. “Aynı sıralarda yan yana oturma, böyle bir kimliği geliştirmenin en iyi yolu idi” (Mardin, 2013b: 365-366). Böylelikle Osmanlılık üzerinden Gayrimüslim unsurlarla, İslam üzerinden ise imparatorluğun hem içindeki hem de dışındaki Müslümanlarla bir birlik sağlanarak Kemal’in düşlediği “Osmanlı ve İslam Birliği” düşüncesi gerçekleşmiş olacaktı (Birand, 1955: 47).

Voltaire, Rousseau, Montesquieu gibi 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerinin yanı sıra Fransız romantiklerinden de etkilenen Kemal, politik konularda görece rasyonalist bir tavır takınırken vatan konusunda romantik bir eğilim gösterir. Namık Kemal için “vatan”, tüm Osmanlı İmparatorluğu idi. Kemal, *Hürriyet*’in ilk sayısı için yazdığı, “Hubbü’l-vatan minel-iman” başlıklı yazısında tüm Osmanlılara şöyle seslenir:

Herkesin vatani ki mensup olduğu cemiyetin meskenidir dünyada her şeyden ziyade muhabbete mazhar olmasın mı? Vatan o mün'im-i kerimdir ki hanedan-ı atfetine gelenler aç, uryan, aciz, natuvan gelir, sayesinde beslenir, sayesinde giyinir, hayatından, hürriyetinden sayesinde müstefid olur şükranîyetin akdem-i vezaif olduğunu bilenlere göre layık mıdır ki vatanını bedeninden aziz tutmasın. Ya Osmanlılar bu vazife-i mukaddeseyi nasıl herkesten ziyade ifaya çalışmasın ki vatan denilen nimet... (Enginün, 2013: 56)

Mardin (2013b), Namık Kemal’in vatana bağlılık konusunda “fevkalade ateşli” bir şekilde kullandığı Osmanlı, ümmet, millet, Türk, kavm ve mezhep sözcüklerinin belirsiz bir “vatan” kavramına işaret ettiğini dile getirdiğini söyler ve ekler:

Namık Kemal, 'vatan' konusundaki makalelerini, genellikle fertlerin 'vatan'a, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde bulunan toprağa bağlılığı diriltmeye yönelik bir görüşle yazdı. Bu toprak üzerindeki büyük birleştirici güç, kurulmuş bir temsili meclisin bizzat kendisi olacaktı. Bu toprak üzerindeki her kategoriden vatandaşların "Osmanlı" olarak kabul edildikleri görülmektedir. Gerçekte de Namık Kemal bazı yazılarında Osmanlı kelimesini, bu ideal imparatorluğun bütün vatandaşlarını tanımlayan bir isim olarak kullanır. (362-363).

SONUÇ

Yukarıda Osmanlı İmparatorluğu'nun birbirinden yaklaşık yüz yıl fark ile yaşamış – biri Hristiyan, diğeri Müslüman bir topluluk içinde doğup büyümüş – iki aydınının, Batı'dan esen rüzgâr karşısında nasıl bir tavır aldıkları anlatılmaya çalışılmıştır. Her iki aydının da bu rüzgâr karşısındaki tepkileri dönemin uluslararası konjonktürü içinde değerlendirilmiştir. Her iki aydın da Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu'nu demokratik bir hale getirmeye çalışmış ve kendine has kültürel yapısını bozmadan, tüm Osmanlı tebaasını kapsayacak ortak bir kimlik önerisinde bulunmuşlardır.¹⁷ Her iki aydın da – hayalini kurdukları toplumsal düzen görmezden gelinerek – sonradan gelişen ulusal anlatı(lar) tarafından "ulusal aydın" şeklinde resmi anlatılarda yerlerini alacaklardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun hem Müslüman hem Gayrimüslim topluluğunun, pencerelerini Batı uygarlığına araladığı bir zamanda doğup büyümüş olan Rigas Velestinlis'te temel toplumsal ayrımı, "ezilenler" ile onları ezen "tiran/sultan" oluştururken Namık Kemal'de bu türden bir sınıfsal ayrıma rastlanmaz. N. Kemal bir çeşit uzlaşma önerisinde bulunur: Türk, Rum, Ermeni vb. tüm kimliklerin üstünde bir "Osmanlı vatandaşlığı" önerisi ile İmparatorluğun Müslüman ve Gayrimüslim unsurlarını uzlaştırmaya çalışırken, İslam dini aracılığı ile de hem İmparatorluk içi hem de İmparatorluk dışı Müslümanlar arasında bir tür birlik oluşturmaya çalışır. Bu şekilde Batı'ya karşı bir Doğu dengesinin oluşacağına inanır. Rigas, Aydınlanma ve özellikle Devrim sonrası Fransa'sında gözlemlenen Antik Hellen kültürüne aşırı bağlılığın etkisiyle düşlediği demokratik bir Osmanlı devletinde Hellen'e yani Antik Yunan'a özgü özelliklerin baskın olmasını dilerken, Namık Kemal "ehl-i İslam" bakış açısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda demokratikleşmenin İslam geleneğine dokunulmadan

¹⁷ "Geçmişte çokuluslu bir devlet modeli" olarak Osmanlılık düşüncesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum topluluğunda zaman içinde ne şekilde savunulduğunu anlatan Türkçe bir kaynak için bkz. Millas, H. (2003). "Yunan Osmanlılığı" bölümü, *Geçmişten bugüne Yunanlılar: dil, din ve kimlikleri*. İstanbul: İletişim.

yapılması gerektiğini savunur. Ona göre, Batı'nın tüm iyi özellikleri İslam dininde zaten vardır. Yapılması gereken Tanzimat'ın "kötü" uygulamalarına son verip eski, köklü geleneklere dönmektir. Patrikhane ve çevresinde, mezhep ayrılığından ötürü Katolik Batı'ya karşı şüpheli bir yaklaşım¹⁸ olmasına rağmen, Rigas'da din, ayırt edici ve dikkat edilmesi gereken bir unsur olarak belirmez.

Yunanistan'ın ulus-devlet olarak kuruluşunu (1830) takip eden ilk yıllardan başlayıp 20. yüzyıla dek Rigas, farklı politik görüşlerin ortak kahramanı olmuştur.¹⁹ Öyle ki sosyal demokratlardan tutucu çevrelere herkes Rigas Velestinlis'in görüşlerini kendi bakış açılarından yorumlayabilmeyi başarabilmiştir! Kimilerine göre Yunanistan'ın bağımsızlığı için uğraşmış bir "ulusal şair" ya da "özgürlük adına verilen ilk şehit", kimilerine göre ise bir "liberal" ya da "demokrat"tır. Millas (1999) Rigas'ın, yaşadığı dönemin aydını olduğunu "ne farklı bir gezegenden gelen bir ütöplast ne de erken öten bir horoz" olduğunu belirttikten sonra Rigas'daki ulusçuluğun olsa olsa "doğma ya da filizlenme aşamasında" olduğunu ekler (117, 119). Benzer bir şekilde Namık Kemal de Aydınlanma ve Fransız Devrimi'nin etkisi ile Osmanlı İmparatorluğu için tüm tebaanın eşit bir şekilde yaşayacağı meşrutî bir yönetim öngörmüştür. Öte yandan Avrupa'da yükselen İslam karşıtlığının, onun İslam kültürüne daha fazla sarılmasına ve bu sayede iki türlü bir "birlik" düşüncesi geliştirmesine neden olduğu düşünülebilir: Aydınlanma ve Fransız Devrimi etkisi ile meşrutî bir rejim talebi ve bunun sonucu oluşturulacak – dine dayalı olmayan tüm yurttaşları kapsayan – bir "Osmanlı kimliği" ve Batı'nın İslam karşıtlığına yönelik oluşturulan bir karşı-tavır, İslam birliği. Ne Namık Kemal'de ne de Rigas Velestinlis'te bir ulus-devlet düşüncesi vardır. Her iki aydınının da çabasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun, çeşitli anayasal düzenlemeler yapılarak devam ettirilmesi yönünde olduğu söylenebilir.

¹⁸ Doğu Kilisesi (Patrikhane) 18. yüzyıl başlarına kadar Batı ile herhangi bir ilişki içine girmemiştir. Dimaras (2009), s. 136-137.

¹⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kitromilidis (2009), s. 76-91.

KAYNAKÇA

Akyüz, K. (1995). *Modern Türk edebiyatının ana çizgileri 1860-1923*. İstanbul: İnkılap.

Berkes, N. (2014). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.

Birand, K. (1955). *Aydınlanma devri devlet felsefesinin tanzimata tesirleri*. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay.

Clogg, R. (1982). The Greek millet in the Ottoman empire. Braud ve Lewis (Der.), *Christians and Jews in the Ottoman empire: the functioning of a plural society: İçinde 185-208*. New York ve Londra: Holmes & Meier Publishers.

Dimaras, K. Th. (2009). *Neoellinikos diafotismos*. Atina: Ermis.

Enginün, İ. (2013). *Yeni Türk edebiyatı. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1839-1923)*. İstanbul: Dergah.

Genç, E. (2007). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e kimlik, misyon ve vizyonu bağlamında Türk aydını. *Akademik İncelemeler*, 1 (2): 134-174.

Georgeon, F. (1996). *Türk milliyetçiliğinin kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1935)*. (A. Er, Çev.) Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Hasluck, F. William. (1929). *Christianity and Islam under the sultans* (cilt 2). Oxford: Oxford At The Clarendon Press.

Kızılyürek, N. (2011). *Milliyetçilik kısılcacında Kıbrıs*. İstanbul: İletişim.

Kitromilidis, P. M. (1998). *Rigas Velestinlis: theoria kai praksi*. Atina: Vouli ton Ellinon.

Kitromilidis, P. M. (2009). *Rigas Velestinlis: o oramatistis tis “Ellinikis Dimokratias”*. Atina: Ta Nea, İstoriki Vivliothiki “Oi idrites tis neoteris Elladas”.

Kitsidis, D. N. (2003). *İstoria tis Othomanikis autokratorias (1280-1924)*. Atina: Estia.

Kordatos, G. (1974). *Rigas Velestinlis ke valkaniki omospondia*. Atina: Epikaerotita.

Lewis, B. (2013). *Modern Türkiye’nin doğuşu*. (B. B. Turna, Çev.) Ankara: Arkadaş.

Mardin, Ş. (2013a). *Türk modernleşmesi. makaleler 4*. İstanbul: İletişim.

Mardin, Ş. (2013b). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. Ö. Laçiner (Der.) (M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, Çev.) İstanbul: İletişim.

Millas, H. (1999). *Yunan ulusunun doğuşu*. İstanbul: İletişim.

Ortaylı, İ. (1995). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Hil.

Svoronos, N. (1999). *Episkopisi tis neoellinikis istorias*. Atina: Themelio. (Kitabın Türkçe çevirisi Belge Yayınları'ndan *Çağdaş Hellen Tarihine Bakış* başlığı ile yayımlanmıştır.)

Tanpınar, A. H. (1942). *Ondokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Timur, T. (2010). *Osmanlı çalışmaları: ilkel feodalizmden yarı sömürge ekonomisine*. Ankara: İmge.

Vranousis. I. (1996). *Rigas Velestinlis*. Atina: Sillogos pros Diadosin Ofelimon Vivlion.

Zürcher, E. J. (2004). *Sinhroni istoria tis Tourkias* (V. Kechriotis, Çev.) Atina: Alaksandria. (Kitabın Türkçe çevirisi İletişim Yayınları'ndan *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* başlığı ile yayımlanmıştır.)